Székesi Dóra

Diderot és az *Enciklopédia* filozófiai tartalmú grammatikai szócikkei

ORCID: 0000-0002-6340-3101

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.6

The study examines the philosophical content of the grammatical entries in Diderot's *Encyclopédie*. It traces the shift in perspective from the analysis of synonyms to the philosophical analysis of the meaning of words. It also highlights that for Diderot, "grammar" does not primarily refer to grammatical rules but rather to an understanding of language and meaning, which he considers a fundamental prerequisite for the transmission of knowledge. Furthermore, the article reveals the core ideas of Diderot's materialist natural philosophy – chance, constant transformation and universal order – through *Encyclopédie* entries such as Fortuit, Imparfait, Imperceptible, and Amer. The study also discusses the fragmentary, "polyp-like" nature of Diderot's writing style, emphasizing the harmony between content and form.

Keywords: Diderot, *Encyclopedia*, philosophical grammar, language and meaning, materialism, philosophy of nature, Enlightenment

Kulcsszavak: Diderot; *Enciklopédia*, filozófiai grammatika, nyelv és jelentés, materializmus, természetfilozófia, felvilágosodás

A *Nagy Francia Enciklopédia* nem csupán az azt megelőző szótárak és enciklopédiák hagyományára épített, hanem tudatosan át is formálta azok szerkezeti és szemléleti alapelveit. Felépítését tekintve az *Enciklopédia* többek között Ephraim Chambers *Cyclopaedia*-ját vette alapul. Diderot és D'Alembert eredetileg azt tervezték, hogy újrafordítják annak szócikkeit. Ám egy bizonyos ponton felhagytak ezzel, mert úgy érezték, hogy az angol nyelvű enciklopédiánál innovatívabbat szeretnének létrehozni. A szócikkek felépítését illetően is mást szerettek volna: az ötödik kötetben megjelenő Enciklopédia című szócikkben Diderot megjegyzi, hogy „Chambers szócikkei meglehetősen szabályos felosztásúak, ám üresek", míg az [övéik] „teljesek, de szabálytalanok".[1]

A szócikkek felépítésére vonatkozó megfontolások összefüggésbe hozhatók azzal, hogy az *Enciklopédia* második és különösen harmadik kötetétől kezdve

[1] Denis Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: *Encyclopédie*, 5. köt., 1755. 641va. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v5-1249-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Les articles de Chambers sont assez régulierement distribués; mais ils sont vides. Les nôtres sont pleins, mais irréguliers."

egyre jelentősebb szerepet kap a szavak jelentésének meghatározása. Ahogyan azt Diderot hangsúlyozza szintén az Enciklopédia című szócikkében: „A nyelv tanulmányozásának legfontosabb pontja kétségtelenül a szavak jelentésének ismerete”[2]. Kezdetben leginkább a szinonimákról szóló szócikkek foglalkoztak a nyelvvel, ezekből elég sokat fellelhetünk az első három kötetben, a későbbi kötetekben azonban egyre inkább csökken a számuk. Az első kötet 38 olyan szócikket tartalmaz, amelyek a „Szinonimák” kategóriájához tartoznak, a második 22-t, a harmadik 8-at, a negyedik szintén 8-at, az ötödik kötetben 4 ilyen szócikk van, ám a hatodik, hetedik, nyolcadik kötetben csak egy-egy szinonima témájú szócikk olvasható, az utolsó kilencben viszont már nem találhatunk ilyen jellegű szócikkeket.[3] Mindeközben a „Grammatika” kategóriája alatt mind nagyobb számban jelennek meg olyan szócikkek, amelyek a hétköznapi kifejezések jelentésének (újra)definiálásán keresztül hordoznak filozófiai tartalmat.

Ennek az irányváltásnak több oka is lehetett. Egyrészt magyarázható azzal, hogy Diderot-nak tömérdek mennyiségű filozófiatörténeti szócikket kellett megírnia, másrészt a szinonimákkal kapcsolatos feladatok nagy részét átadhatta Louis de Jaucourt lovagnak,[4] valamint az École Royale Militaire két grammatikusának, Nicolas Beauzée-nak és Jacques-Philippe-Augustin Douchet-nak.[5] Ám ennél is nagyobb súllyal esett latba az a szemléletváltás, amely a filozófus gondolkodásmódjában következett be. A szinonimák tanulmányozásáról ugyanis Diderot áttér a szavak értelmének vizsgálatára. Ezzel már nem csupán a szavak értékét veti össze, hanem maguknak a szavaknak a meghatározását és jelentésük pontos elkülönítését tűzi ki célul. Így tehát a „c” betűtől kezdve az *Enciklopédia* nyelvszótárrá (*dictionnaire de langue*) is válik.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az *Enciklopédiá*ban a „grammatika” szó nem feltétlenül a nyelvtani ismeretekre, hanem a nyelv, különösen a szavak jelentésének ismeretére utal. Az *Enciklopédiá*hoz tartozó *Système figuré des connaissances humaines* [Az emberi tudás rendszerének ábrázolása] szerint a „grammatika” a „Beszéd eszközének tudománya”, ami a „Közlés művészetéhez” tartozik. Ez utóbbi pedig a „Logikához” kapcsolható, ami az ember tanulmányozásával foglalkozó tudományok ágából ered, ami viszont a „Filozófiához” tartozik, a „Filozófia” pedig az „Értelemhez”.[6] A „filozófiai grammatika (*grammaire philosophique*)” elnevezéssel kapcsolatban pontosítani kell, hogy nem Diderot, hanem barátja,

[2] Diderot: „Encyclopédie” (szócikk). In: i. m., 639ra. „Le point le plus important dans l’étude d’une langue, est sans doute la connoissance de l’acception des termes.”

[3] Vö. Marie Leca-Tsiomis: „L’abandon des synonymes”. In: *Écrire l’*Encyclopédie*. Diderot, de l’usage des dictionnaires à la grammaire philosophique*. Oxford, Voltaire Foundation, 1999. 273.

[4] Szász Géza: Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* „iparosa”. In: *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában*. Szeged, Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont, 2026 (jelen kötet).

[5] E témáról részletesen ld. Leca-Tsiomis, i. m., 273–276. Az irányváltás más okairól is ír Diderot az 5. kötetben megjelenő Enciklopédia című szócikkben.

[6] Grammaire → Science de l’instrument du discours → Art de communiquer → Logique → Science de l’Homme → Philosophie → Raison

Jacques-André Naigeon[7] használta: „filozófiai grammatika" címen utalt Diderot néhány grammatikával és lexikával foglalkozó írására.[8]

Gerhardt Stenger szerint létezik néhány olyan ártalmatlannak, sőt jelentéktelennek tűnő, Diderot tollából származó grammatikai szócikk, amelyekben kibontakoznak filozófiájának főbb gondolatai.[9] Ilyenek például a következő szócikkek: Fortuit (Véletlen), Imparfait (Tökéletlen), Imperceptible (Észrevehetetlen), Impérissable (Halhatatlan), Invariable (Változatlan) és az Amer (Keserű). Dolgozatunkban az Enciklopédia című szócikk néhány megkerülhetetlen gondolatának tanulmányozása után egyrészt ezeket a filozófiai elképzeléseket tárgyaljuk, másrészt az is célunk, hogy bemutassuk, milyen nyelvi eszközökkel adja vissza a filozófus gondolatait, s hogyan kerül összhangba írásaiban a tartalom és a forma. Azokat a nyelvi eszközöket, írástechnikai megoldásokat is ismertetjük tehát, amelyeket az *Enciklopédia* szócikkeinek megírásakor ugyanúgy alkalmazott, mint más filozófiai szövegeinek írása során. Ahogyan Eric Emmanuel Schmitt fogalmaz: Diderot „új filozófiai írásmódot"[10] hozott létre.

Az Enciklopédia szócikk jelentősége

A bevezetőnkben említett elmozdulás, irányváltás jelentőségét Diderot így indokolja Enciklopédia című szócikkében:

> De mindezen nagy remények alapja a nyelv ismerete; s e nagy remények szertefoszlanak, hacsak a nyelvet nem rögzítik, és nem adják át az utókornak teljes tökéletességében, ez a cél az első azok közül, amelyekkel az enciklopédistáknak illik mélyrehatóan foglalkozniuk. Erre túl későn jöttünk rá.[11]

Fontos leszögezni, hogy az Enciklopédia című szócikk tartalmazza Diderot leglényegesebb megjegyzését álláspontjáról: „A nyelvről beszélek, nem a nyelvtanról."[12] Jól látható, számára mennyire lényeges a különbség a nyelv és a nyelvtan között.

Nem a nyelvtani szabályok ismerete áll tehát a középpontban, hanem maga a nyelv, és különösen a szavak jelentése. Ugyanebben a szócikkében fogalmazza

[7] Naigeon a *Les Mémoires philosophiques et historiques sur la vie et les ouvrages de Denis Diderot* (Filozófiai és történelmi emlékiratok Denis Diderot életéről és műveiről) című befejezetlen mű szerzője, művész, materialista filozófus, aki az *Enciklopédiá*ba is írt szócikkeket, Diderot műveinek szerkesztője, összeállítója és kommentátora volt.

[8] Roland Desné: „Marie Leca-Tsiomis: Écrire l'*Encyclopédie*. Diderot: De l'usage des dictionnaires à la grammaire philosophique (SVEC 375)". *Dix-Huitième Siècle*, 32. sz., 2000. 705.

[9] Gerhardt Stenger: *Le Triomphe des Lumières. L'*Encyclopédie *de Diderot et D'Alembert*. Paris, Perrin, 2024. 167.

[10] Éric-Emmanuel Schmitt: *Diderot ou la philosophie de la séduction*. Paris, Albin Michel, 1997. 248–293. (A szerző e témát önálló alfejezetben tárgyalja *Une nouvelle écriture philosophique* címmel.)

[11] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 637rb. „Mais la connoissance de la langue est le fondement de toutes ces grandes espérances; elles resteront incertaines, si la langue n'est fixée & transmise à la postérité dans toute sa perfection; & cet objet est le premier de ceux dont il convenoit à des Encyclopédistes de s'occuper profondément. Nous nous en sommes apperçus trop tard."

[12] Uo. „[…] (je dis de la langue, & non de la Grammaire) […]"

meg Diderot, hogy „a nyelv tanulmányozásának legfontosabb eleme kétségkívül a szavak jelentésének ismerete."[13] A nyelv alapos ismerete tehát a tudás átadásának feltétele, a cél pedig nem más, mint „a közvélekedés megváltoztatása",[14] valamint „a nyelv érthetővé tétele".[15] Előbb magát a nyelvet, a nyelv szavait kell meghatároznunk – csak a nyelv közvetítésén keresztül válik lehetővé a tudás átadása. S mivel Diderot szerint a gondolkodás átalakítása lehetetlen a nyelv átalakítása nélkül, a művészeti és filozófiatörténeti szócikkek mellett egyre több időt és energiát szentel ennek a feladatnak. Ezen elképzeléseinek kitűnő összefoglalóját találjuk II. Katalin cárnőhöz címzett írásában: „Vállalom az [*Enciklopédia*] általános irányítás[á]t, a mechanikai művészeteket […], az ókori és modern filozófia történetét, valamint *mindent, ami a köznyelvhez kapcsolódik*."[16]

A Fortuit (Véletlen) és az Imparfait (Tökéletlen) című szócikkek

A Fortuit (Véletlen) szócikk Diderot-nak a „véletlen" fogalmához fűződő gondolatait tartalmazza: „Aki mélyen elgondolkodik az események láncolatán, az egyfajta rettegéssel fogja látni, hogy az élet mennyire véletlenszerű."[17] A Fortuit (Véletlen) és az Imparfait (Tökéletlen) szócikkek tematikusan összekapcsolódnak. Ez utóbbiban fogalmazódnak meg Diderot szörnyszülöttekről szóló gondolatai: „a természetben semmi sem tökéletlen, még a szörnyek sem. Minden mindennel összekapcsolódik, és a szörny ugyanolyan szükséges okozat, mint a tökéletes élőlény."[18] A természet szakadatlan változásában szükségszerűen benne rejlik az előre kiszámíthatatlan, véletlenszerű elemek felbukkanásának lehetősége.

E két szócikk tartalmazza Diderot természetfilozófiájának egyik legjelentősebb gondolatát. A természet értelmezése során a filozófus az állandó erjedésben lévő, végtelen és időtlen nagy mindenséget, az egyetemes rendet vizsgálja. Felfogása szerint a torzszülöttek éppen azt az alapvető rendet teszik láthatóvá, amely az érzékeinkkel tapasztalható, átmeneti világ mögött húzódik meg, és új összefüggésekre irányítják figyelmünket az okok és okozatok bonyolult hálójában. (Ezt az összefüggést példázza a *Levél a vakokról* című mű haldokló, vak Saunderson-alakja, valamint a *D'Alembert álma* lázas, álmodó Bordeu doktora is,

[13] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 639ra. „Le point le plus important dans l'étude d'une langue, est sans doute la connoissance de l'acception des termes."

[14] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 642vb. „[…] changer la façon commune de penser […]"

[15] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 638rb. „[…] rendre toute la langue intelligible."

[16] Denis Diderot: *Mémoires pour Catherine.* 2. köt., Paris, Garnier, 1966. 266. „Je prendrai sur moi la direction générale, toute la partie des arts mécaniques […], l'histoire de la Philosophie ancienne et moderne et *tout ce qui tient à la langue usuelle.*" Saját kiemelésünk.

[17] Denis Diderot: „Fortuit" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 7. köt., 1757. 204b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v7-167-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Celui qui réfléchira profondement à l'enchaînement des évenemens, verra avec une sorte d'effroi combien la vie est *fortuite*."

[18] Denis Diderot: „Imparfait" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 584a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2105-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „[…] car il n'y a rien d'*imparfait* dans la nature, pas même les monstres. Tout y est enchainé, & le monstre y est un effet aussi nécessaire que l'animal parfait."

akik megváltozott ideg-, tudat- és testi állapotuk következtében olyan kapcsolódásokat érzékelnek, és olyan feltevéseket fogalmaznak meg, amelyek eltérnek az egészséges állapotban lévő ember által megfogalmazható feltevésektől.) E gondolatok jól jellemzik Diderot sajátos szörnyfelfogását, amely jelentősen eltér a korszak általános nézetétől. Diderot szerint ugyanis a torzszülöttek éppúgy részei a nagy mindenségnek, a lények láncolatának, mint bármely más élőlény. A szörnyeket a természet szerves részének tartja, hiszen „ami létezik, nem lehet sem természetellenes, sem természeten kívüli."[19]

Az Imperceptible (Észrevehetetlen), az Impérissable (Halhatatlan), az Invariable (Változatlan) és az Amer (Keserű) című szócikkek

A véletlenszerűségről és a torzszülöttek létrejöttéről szóló Fortuit (Véletlen) és Imparfait (Tökéletlen) szócikkekben említett gondolatok szorosan kapcsolódnak az Imperceptible (Észrevehetetlen) és az Impérissable (Halhatatlan) szócikkekhez. Ezekben a szövegekben Diderot materialista filozófiájának fontos alapgondolatát emeli ki, mely szerint az anyag állandó átalakulásban van: „Akik az anyagot örökkévalónak vélik, halhatatlannak is tekintik. A megszülető lények növekednek és eltűnnek, de az elemeik örökkévalók. […] Egy dolog megsemmisülése egy másik keletkezése, az volt és az lesz örökké."[20] Az Invariable (Változatlan) szócikk szintén összhangban van az előbbi szócikkek gondolataival: Diderot szavaival „a természetben semmi sem állandó"[21].

Az említett szócikkek jól illeszkednek Diderot más filozófiai írásaihoz, amelyekben szintén megjelenik az állandóan átalakuló világ gondolata. *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében írja, hogy a hétköznapi ember szeme előtt csupán „egyetlen pillanat hézagos története van".[22] A megfigyelő és gondolkodó ember tapasztalatai a pillanathoz kötődnek, nem folytonosak, hanem töredékesek és „hézagosak", miközben a természet folytonos átalakulásban van. A természet nem volt és nem lesz mindig olyan, amilyennek pillanatnyilag látjuk,

[19] Denis Diderot: „A párbeszéd folytatása". In: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Ford. Zsámboki Mária. Szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975. 487. Ez az idézet a *D'Alembert álmá*nak harmadik, *A párbeszéd folytatása* című dialógusában olvasható. Diderot válogatott filozófiai műveinek 1983-ban megjelenő fordításkötete nem tartalmazza ezt a harmadik dialógust, amely többnyire morálfilozófiai kérdéseket vet fel. Ezt a szöveget már 1975-ben közölték magyar fordításban a Ludassy Mária által szerkesztett *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben. Ebből a fordításból idézünk.

[20] Denis Diderot: „Impérissable" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 593a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2124-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Ceux qui regardent la matiere comme éternelle, la regardent aussi comme *impérissable*. Rien, selon eux, ne se perd de la quantité du mouvement, rien de la quantité de la matiere. Les êtres naissans s'accroissent & disparoissent, mais leurs élémens sont éternels. La destruction d'une chose a été, est & sera à jamais la génération d'une autre."

[21] Denis Diderot: „Invariable" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 847a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2679-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 29.) „[…] il n'y a rien d'*invariable* dans la nature."

[22] Denis Diderot: „A természet értelmezéséről". In: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*. Ford. Csatlós János – Győry János, 2. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 116–117. LVIII. bekezdés. Ebben a bekezdésben ebből a szöveghelyből idéztünk.

hiszen a nagy mindenségnek, a világegyetemet alkotó, állandóan mozgó anyag rendszerének csak pillanatnyi állapotát tudjuk szemügyre venni. A természet kapcsán Diderot kétfajta rendet különböztet meg: a pillanatnyi és az egyetemes rendet. Az egyetemes avagy általános rend, amelyről csupán elképzeléseink lehetnek, végtelen és öröktől fogva létező, míg a részét képező pillanatnyi rend – mely szemünk elé tárul – viszonylagos és átmeneti. Mindez kapcsolatba hozható a nyelv kérdésével is, hiszen Diderot szerint „természettudományunk éppoly múlékony, mint szavaink".[23]

Már az Amer (Keserű) szócikkben megjelenő gondolatok is jelzik, hogy a definíciók megalkotása Diderot filozófiai gondolkodásának és az *Enciklopédia* didaktikai programjának központi elemévé válik. Ugyanúgy az állandó átalakulásra utal ez a szócikk is, a világot alkotó anyag és a szavak szintjén egyaránt:

> Következésképpen, ha az anyagok állandó változásban lennének, és a keserű dolgok többé nem volnának keserűek, míg a nem keserűek keserűvé válnának, akkor az általunk használt kifejezések nem közvetítenének semmilyen egyértelmű fogalmat az utánunk élők számára – és erre a hátrányra nem létezne orvosság.[24]

Töredékes írás

Diderot filozófiai gondolatai nemcsak műveiben és az *Enciklopédia* szócikkeiben jelentek meg, Naigeon későbbi szerkesztői átdolgozásai révén is új formát öltöttek. Naigeon 1791-ben, több évvel Diderot halála után kiválasztott az *Enciklopédiá*ból néhány Diderot által írt szócikket azzal a céllal, hogy *Réflexions philosophiques sur divers sujets*[25] cím alatt beépítse azokat Panckoucke *Enciklopédiá*jába (*Encyclopédie méthodique*). Naigeon eltávolította a szócikkek címszavát, majd más címmel helyettesítette, így lett a szintén a grammatikához tartozó Laideur (Csúfság) című szócikkből *A végső okokról* (*Sur les causes finales*) című írás, az Imparfait (Tökéletlen) című szócikk *A szörnyekről* (*Sur les monstres*) címet kapta. Általában az adott szó meghatározását és a nyelvhasználati példát nem használta. Valójában az általa végrehajtott változtatások mindegyike ugyanazt a célt szolgálta: a filozófiai lényeget kívánta kiemelni. Ily módon mintegy szétszedte a szótári szócikkeket, és egyfajta szövegkontinuumot hozott létre. Mindezen változtatások azt mutatják, hogy Naigeon nem (le)zárt egészeknek, hanem „töredékeknek" tekintette a szócikkeket.

---

[23] Diderot, *A természet értelmezéséről*, 117.

[24] Denis Diderot: „Amer" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 1. köt., 1751. 356a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v1-1572-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 29.) „[…] il s'ensuit que si les substances étoient dans un état de vicissitude perpétuelle, & que les choses ameres tendissent à cesser de l'être, & celles qui ne le sont pas à le devenir, les expressions dont nous nous servons ne transmettroient à ceux qui viendroient long-tems après nous, aucune notion distincte, & qu'il n'y auroit point de remede à cet inconvénient."

[25] Vö. Jacques-André Naigeon: *Réflexions philosophiques sur divers sujets*. In: *Encyclopédie méthodique. Philosophie ancienne et moderne.* 2. köt., Paris, Panckoucke, 1792. Mintegy hatvan ilyen szócikk található. URL: https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/methodique0822/navigate/28/6/3 (Hozzáférés: 2025. 11. 25.)

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ezek a filozófiai tartalmú grammatikai szócikkek nem doktrínákat alkotnak, hanem Diderot munkásságának egy-egy állomását jelentik. A szavak meghatározása nem zárul önmagába, hanem éppen ellenkezőleg, ezek a szómeghatározások más szövegek felé nyitnak, párbeszédbe lépnek más, az *Enciklopédiá*n kívüli Diderot-szövegek szereplőivel, Mindenmindegy Jakabbal és gazdájával, Bordeu doktorral és Lespinasse kisasszonnyal. Ezen a ponton Georges Benrekassa tanulmányát idézhetjük, amelyet Diderot filozófiai gyakorlatáról írt az Enciklopédia című szócikke kapcsán.[26] Benrekassa rámutat arra, hogy az *Enciklopédia* olyan vállalkozás, amelynek számolnia kell a nézőpontok állandóan lehetséges váltakozásával.[27] Diderot szavaival élve: „A világegyetem, legyen az valóságos [érzékeinkkel felfogható – Sz.D.] vagy értelmünkkel felfogható, végtelen számú nézőpontból ábrázolható, és az emberi tudás rendszereinek száma éppoly nagy, mint e nézőpontok sokasága."[28] Benrekassa szintén kiemeli, hogy a diderot-i gondolkodásmódban fontos szerepe van a társítás képességének (*esprit de combinaison*), valamint az előérzetnek (*pressentiment*). Benrekassa Diderot felfogásának azt a sajátosságát is hangsúlyozza, mely szerint a gondolat labirintusszerűen halad előre[29], mindeközben nem zárja ki az egység létrejöttét. Ez a gondolkodásmód párhuzamba állítható az édesvízi polip metaforájával. A francia nyelvű Diderot-szakirodalom, így Georges Benrekassa is említi, hogy a diderot-i írás az édesvízi polip biológiai modelljén nyugszik.

Az édesvízi polip modelljén nyugvó diderot-i szöveg[30]

A „polipszöveg" megjelölés alkalmazása Diderot műveire nem önkényes. Maga a filozófus is utal erre Falconet-hoz írott levelében. A filozófus és a költő – illetve szónok – közötti különbséget magyarázva írja, hogy „a filozófus érvelése csontváz, míg a szónoké élőlény. Egyfajta polip. Darabolja csak szét, megannyi más élőlény születik majd belőle".[31] Ahogy Benedek István találóan megfogalmazza, „furcsán hangzik, de így van: a társadalombölcseleti felvilágosodás Montesquieu-vel kezdődött, a természetbölcseleti ellenben az édesvízi polippal."[32] Az *Enciklopédiá*ban is találunk beszámolót az angol tudós, Abraham Trembley édesvízi polippal végzett kísérleteiről. Akár éheztette, akár más polipokkal táplálta, kifordította,

[26] Georges Benrekassa: „La pratique philosophique de Diderot dans l'article »Encyclopédie« de l'*Encyclopédie*". *Stanford French Review*, 8. köt., 1984, 189–212.

[27] Benrekassa, i. m., 206.

[28] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 640vb. „L'univers soit réel, soit intelligible a une infinité de points de vue sous lesquels il peut être représenté et le nombre des systèmes de la connaissance humaine est aussi grand que celui de ces points de vue."

[29] Benrekassa, i. m., 191.

[30] Erről részletesebben ld. Székesi Dóra: *„Minden átalakul és elmúlik". Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. Modern Filológiai Füzetek 63., Budapest, Ráció Kiadó, 2012. 161–168.

[31] Denis Diderot: „Lettre à Falconet (août 1766?)". In *Œuvres. Correspondance*. 5. köt., Paris, Robert Laffont, 1997. 671. „L'argument du philosophe n'est qu'une squelette, celui de l'orateur est un animal vivant. C'est une espèce de polype. Divisez-le et il en naîtra une quantité d'autres animaux."

[32] Benedek István: „A habarnica". In: *Természettudomány a francia felvilágosodásban*. Budapest, Gondolat, 1965. 9.

megcsonkította vagy darabokra vágta, a polip – és minden egyes darabja – tovább élt és szaporodott.

Diderot *Terentius dicsérete* című írása is a Benrekassa által kiemelt labirintusszerű, polipmodellen alapuló gondolkodásmód példája. Ebben Diderot a szöveg stílusa és a benne rejlő gondolatok elválaszthatatlanságára hívja fel a figyelmet. A XVIII. századi írásokban egyébként általános igény, sőt „elvárás, hogy a nyelvezet, a hangnem összhangban legyen a tárgyalt témával”[33]. A „merész képek” és az „energikus kifejezések”[34] megelevenítik a szöveget, és az olvasóban újabb és újabb gondolatok sorát idézik elő. Egyik gondolat a másikat szüli, mint ahogyan az édesvízi polip részei osztódva sokasodnak. Diderot írásai, köztük *Enciklopédia*-szócikkei is egymásra nyíló, egymásnak válaszoló szövegek.

Konklúzió

Hogyan határozható meg Diderot „filozófiai grammatikája”? Az *Enciklopédia* szócikkeinek írása, szerkesztése közben a filozófus egyre nagyobb érdeklődést mutatott a mindennapi nyelvvel kapcsolatos kérdések iránt. Változatos, sokszínű „grammatikája” nem a formai szigor mintaképe, hanem egyfajta termékeny és lenyűgöző megközelítést nyújt. A nyelvvel kapcsolatos kérdések hosszú ideig foglalkoztatták a filozófust.

Az a nyelvvel kapcsolatos munka, amelybe Diderot belekezdett, szorosan kapcsolódott az *Enciklopédia* alapgondolatához, vagyis ahhoz, hogy a tudás átadása elválaszthatatlan a nyelv átadásától. Diderot íróként munkája anyagával, a nyelvvel került szembe, így a „grammatika” témaköre az *Enciklopédiá*ban a lehető legalkalmasabb szerzőt találta meg benne. Ugyanakkor filozófus is volt – mégpedig abban az értelemben, ahogyan ő maga értette a filozófiát: mindenekelőtt eklektikus gondolkodóként, akinek szemlélete nem ismert merev határokat.[35] A már létező fogalmakból, képekből és filozófiai problémákból alakította ki saját kifejezési módját. Gondolkodásának alapját a nyitottság, a folyamatos bővíthetőség és a végtelen változatosság szemlélete képezi, amely az *Enciklopédia* filozófiai vonatkozású grammatikai szócikkeiben is kifejeződik.

SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet
Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
szekesi.d@gmail.com

[33] Georges Daniel: „Style, écriture”. In: *Dictionnaire de Diderot*. Paris, Champion, 1999. 496.

[34] Denis Diderot: „Sur Térence”. In *Œuvres. Esthétique–Théâtre*. 4. köt., Paris, Robert Laffont, 1996. 1361. („figures hardies”, „expressions énergiques”). A kifejezés erejéről és pontosságáról ld. Kovács Katalin: *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2004. 84–87.

[35] Vö. Leca-Tsiomis, i. m., 486.